

13. GUILLEMET, R., SCHELL, C. et LE FUR P. : C. 1936 II, S. 3126, C. 1935 I, S. 491, C. 1934, II, S. 1860.
14. ΖΑΓΑΝΙΑΡΗΣ, Ι.: Οίνοποιία, 1931, σ. 44 και 56.
15. NEUBERG, C. UND KOBEL M. : *Biochem. Z.*, **179**, 459, 1926.
16. ANDREADIS, TH. : *Biochem. Z.*, **211**, S. 391, 1929.
17. ΣΜΟΥΚ, Α.: Χημεία του καπνού, έκδ. κρατ. καπν. Ίνστιτ. Κράσοδαο, 1930, σ. 198.
18. TOLLENAAR, D. : Omzettingen van Koolhydraten in het blad van Nicotiana Tabacum L. Wageningen, 1925, S. 18.
19. LEHMANN, K., SCHOORL, N. : *Arch. f. Pharm.*, 1909, **247**, 516.
20. VIKERY, H., PUCHER, G., WAKEMANN, A. and LEAVENWORTH, C. : Carnegie, *Inst. Wash., Publ.*, **445**, 77, 1933.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ.— Τὸ πρόβλημα τριῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ, ὑπὸ Κ. Καίροφύλα. Ἀνεκοινώθη ὑπὸ κ. Π. Νιρβάνα¹.

Εἰς τὰ διάφορα προβλήματα ποὺ γεννᾷ τὸ Σολωμικὸν ἔργον ἔρχεται νὰ προστεθῆ καὶ ἓν ἀκόμη, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως.

Κατὰ τὸ 1842 ὁ διαπρεπὴς Ἰταλὸς λόγιος Νικόλαος Τομμάζεο (Tommaseo) ἐξέδωσεν εἰς Βενετιανὸν τόμον ἐκ 471 σελίδων περιέχοντα δημοτικὰ τραγούδια μας, μὲ μετάφρασιν ἰταλικὴν καὶ μὲ αἰσθητικὰς καὶ ἱστορικὰς ἐπεξηγήσεις. Ἀπὸ τὴν παλαιότεραν συλλογὴν δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Φωριέλ (1824-1825) παρέλαβε μερικὰ μόνον, τῶν ὁποίων δίδει τὴν μετάφρασιν ἄνευ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου. Τὰ ἄλλα, τὰ περισσότερα, ἦσαν ἀνέκδοτα.

Ἡ συλλογὴ αὕτη, ἡ ὁποία ἀδίκως καὶ ἀδικαιολογήτως δὲν ἔτυχε παρ' ἡμῖν τῆς δεούσης προσοχῆς, ἔχει μεγάλην σημασίαν, διότι, πλὴν τῶν πολυτίμων σημειωμάτων τοῦ Τομμάζεο, τὸ ὕλικόν τοῦτο συνέλεξαν κατὰ παράκλησίν του διαπρεπεῖς Ἕλληνες, ὡς βεβαιώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεύς, ἐμφράζων εἰς τὸν πρόλογόν του τὴν εὐγνωμοσύνην του πρὸς τοὺς Ἄνδρ. Μουστοξύδην, Μάρκον Ρενιέρην, Ἀνθιμον Μαζαράκη καὶ Διονύσιον Σολωμόν, «τὸν ποιητὴν ὁ ὁποῖος εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ ἐνέχυσεν τὴν τρυφερότητα τῆς τέχνης» κατὰ τὴν ἐπιγραμματικὴν φράσιν τοῦ Τομμάζεο. Ἄλλ' ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ρητὴν διαβεβαίωσιν του, ἔχομεν καὶ ἐπιστολὴν τοῦ Τομμάζεο πρὸς τὸν Μουστοξύδην² τοῦ ἔτους 1841, εἰς τὴν ὁποίαν, ἀφοῦ τὸν ἐρωτᾷ διὰ διαφόρους ἀπορίας σχετικῶς μὲ τὸ κείμενον διαφόρων δημοτικῶν τραγουδιῶν, προσθέτει : «Ὁ Σολωμὸς ἅς μοῦ στείλῃ ἀπὸ τὴν Ζάκυνθον ποιήματα». Οὐδεμίαν λοιπὸν ἀπομένει ἀμφιβολία ὅτι τὰ Ζακυνθινὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς συλλογῆς Τομμάζεο ἐστάλησαν ἀπὸ τὸν Σολωμόν.

¹ Ἀνεκοινώθη κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 20 Μαΐου 1937.

² M. LASCARIS, *N. Tommaseo e A. Mustoxidi*, Zara, 1934, σ. 26.

Ὁ Τομμαζέο ἔγραψε κατόπιν πλείστους ἐπαίνους καὶ ἐνθουσιώδεις κρίσεις διὰ τὸν ἐθνικὸν μας ποιητὴν, ἰδίως εἰς τὸ «Αἰσθητικὸν Λεξικόν» του (Dizionario Estetico) καὶ εἰς τὸ ἔργον του «Ἡ καταδίκη ἐνὸς Ἰταλοῦ εἰς Κέρκυραν» (Il supplizio di un Italiano in Corfù) ὅπου δείχνει τὸν ὑπέροχον ἠθικὸν καὶ ἱπποτικὸν χαρακτῆρα τοῦ Σολωμοῦ¹.

Ποῦ ἐγνωρίσθησαν τὸ πρῶτον οἱ δύο οὔτοι ἐκλεκτοὶ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων; Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι συνηντήθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅπου ἀμφότεροι, ὁ Δαλματὸς Τομμαζέο καὶ ὁ Ἑλλην Σολωμός, εἶχον σπουδάζει, διότι ὅταν, περατώσας τὰς σπουδὰς του, ἐπέστρεψεν εἰς Ζάκυνθον ὁ Σολωμός, τὸ 1817, ὁ Τομμαζέο ἦτο μόλις 15 ἐτῶν, ἐπομένως δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ πτωχὸς καὶ ἄγνωστος ἐπαρχιώτης σπουδαστὴς ἐγνωρίσθη μὲ τὸν ἀριστοκράτην καὶ κατὰ τέσσαρα ἔτη πρεσβύτερον του σπουδαστὴν Σολωμόν. Μᾶλλον πιθανότερα εἶναι ἡ γνώμη ὅτι ἡ γνωριμία των ἔγινε δι' ἀλληλογραφίας, τῇ μεσιτεύσει τοῦ κοινοῦ των φίλου Ἀνδ. Μουστοξύδη, διαμένοντος τότε ἐν Ἰταλίᾳ. Κατόπιν, κατὰ τὸ 1849, ὅτε ὁ Τομμαζέο ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ ὡς πολιτικὸς ἐξόριστος εἰς τὴν Κέρκυραν, συνεδέθη στενότατα μὲ τὸν Σολωμόν, ὁ ὁποῖος τὸν ἐπροστάτευσε παντοιοτρόπως.

Τόση ἦτο ἡ ἀγάπη καὶ ἐκτίμησις τοῦ Τομμαζέο πρὸς τὸν Σολωμόν ὥστε, ὡς προκύπτει ἀπὸ ἐπιστολὴν του τὴν ὁποίαν εὐηρεστήθη νὰ μᾶς ἀνακοινώσῃ ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Μ. Λάσκαρις, μόλις ἔμαθεν ὁ Τομμαζέο τὸν θάνατον τοῦ Σολωμοῦ ἔγραψε πρὸς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Δημήτριον μακρὰν ἐπιστολὴν ἐν τῇ ὁποίᾳ, ἀφοῦ πλέξῃ τὸ ἐγκώμιον τοῦ θανόντος ἐθνικοῦ ποιητοῦ, παρακαλεῖ τὸν ἀδελφόν του νὰ τοῦ στείλῃ τὰ αὐτόγραφα τῶν ἰταλικῶν ποιημάτων τοῦ ποιητοῦ διὰ νὰ τὰ δημοσιεύσῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν. Δὲν γνωρίζομεν ποίαν ἀπάντησιν ἔδωκεν ὁ Δημήτριος Σολωμός, ὑποθέτομεν ὅμως ὅτι θὰ τοῦ ἐδήλωσεν ὅτι τὰ εἶχεν ἤδη παραδώσει εἰς τὸν Πολυλά, ὁ ὁποῖος καὶ ἐξέδωκεν ὅσα ἐκ τούτων ἐνόμισεν ἄξια λόγου.

Μετὰ τὸ ἀπαραίτητον διαφωτιστικὸν τοῦτο προσίμιον ἔρχομαι εἰς τὸ κύριον θέμα τῆς ἀνακοινώσεως.

Εἰς τὸν τόμον τῶν «Ἑλληνικῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν»² τῶν ἐκδοθέντων ὑπὸ τοῦ Τομμαζέο ὑπάρχει, εἰς τὴν σελίδα 38, ἐν μὲ τίτλον: «Θρῆνος τῆς ἀγαπητικιάς» (Pianto della Dama), τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ τὸ γνωστὸν ποίημα τοῦ Σολωμοῦ: «Ὁ θάνατος τοῦ Βοσκοῦ». Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Πολυλάς βεβαιώνει ὅτι τὸ ποίημα αὐτὸ δὲν τὸ εὔρε μετὰξὺ τῶν χειρογράφων τοῦ ποιητοῦ, ὅταν μετὰ τὸν θάνατόν του ὁ ἀδελφὸς του Δημήτριος τοῦ τὰ παρέδωκε διὰ νὰ ἐπιμεληθῇ τὴν ἐκδο-

¹ Κ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΑ, Σολωμός καὶ Θωμαζέο, (Νεοελληνικά Γράμματα, 1935, Σεπτεμβρίου 22).

² Canti popolari... Greci, raccolti e illustrati da N. TOMMASEO. Venezia 1342.

σίν των, ἀλλ' ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πολυλάς βεβαιώνει¹ οὐδεμία δύναται νὰ γεννηθῆ ἀμφιβολία περὶ τῆς γνησιότητος του :

«Τούτου τοῦ ποιήματος, γράφει ὁ Πολυλάς, καὶ τῶν ἄλλων ὅσα ἐξεχώρησα μὲ τὸν ἀστερισκο, οὔτε ἵχνος εὗρίσκειται εἰς τὰ χειρόγραφα. Καὶ μ' ὄλον ὅτι ἡ γνησιότης τους δὲν ἀμφιβάλλεται, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο νὰ τὰ ἔχωμεν εἰς τὴν ἀληθινὴ μορφὴ τους κατὰ πάντα. Τὸ τραγοῦδι τὸ ὁποῖον ἐπέγραψα : «Ὁ θάνατος τοῦ βοσκοῦ» τὸ ἔλαβα ἀπὸ τὴν «Πανδώραν» ὅπου ἐτυπώθηκε (Δεκεμ. 1857) ὄχι πρώτη φορά, ἀλλὰ τελειότερο παρὰ ἄλλου».

Κατωτέρω δέ, εἰς τὰς σημειώσεις τῆς ἐκδόσεώς του² ὁ Πολυλάς βεβαιώνει ὅτι τὸ ποίημα αὐτὸ τὸ εἶχεν ἀκούσῃ ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ποιητοῦ, συμφώνως μάλιστα μὲ τὴν ἀνάμνησίν του διορθώνει μερικοὺς στίχους τῆς ἐκδόσεως τῆς «Πανδώρας». Ἀπὸ τὴν σημείωσιν αὐτὴν τοῦ Πολυλάς μαθητόμεν ἐπίσης ὅτι τὸ ποίημα τοῦτο εἶχεν ἐκδοθῆ πλέον ἢ ἅπαξ προτοῦ συγκεντρωθῆ τὸ ὄλον ἔργον του εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντα «Εὐρισκόμενα Ἔργα τοῦ Δ. Σολωμοῦ». Καὶ πράγματι ἡμεῖς γνωρίζομεν τέσσαρας προγενεστέρας δημοσιεύσεις του, πρώτην εἰς τὴν Συλλογὴν Τομμαζέο, δευτέραν εἰς τὴν ἔφημερίδα «Αἰῶνα» Ἀθηνῶν τοῦ 1849³ τρίτην εἰς τὴν «Πανδώραν»⁴ τοῦ 1857 καὶ τετάρτην εἰς τὰ «Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Ζαμπελίου⁵, διόλου δὲ ἀπίθανον νὰ ἔχη δημοσιευθῆ καὶ εἰς ἄλλα περιοδικὰ ἢ Ἀνθολογίας ἐκδοθείσας κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο. Διότι τὸ ποίημα αὐτό, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα τοῦ Σολωμοῦ, ἦτο δημοφιλέστατον καὶ ἐκυκλοφόρει ἐν χειρογράφῳ, καταστὰν ἀγαπητὸν εἰς τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος καὶ τὸ ἐτραγουδοῦσε ἐπάνω εἰς μουσικὴν τὴν ὁποῖαν καὶ ἐγὼ εἶχα ἀκούσῃ νέος εἰς τὴν Ζάκυνθον.

Μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω ἐκδόσεων τοῦ ποιήματος τούτου ὑπάρχουν πολλοὶ διαφοραὶ καὶ μεταβολαὶ εἰς τοὺς στίχους. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἐκπλήξῃ τὸν γνωρίζοντα τὴν μανίαν τοῦ Σολωμοῦ νὰ «λιμάρῃ» τοὺς στίχους του, ὅπως ἔλεγεν ὁ ἴδιος, προσπαθῶν νὰ τοὺς φέρῃ εἰς τὴν τελειότητα, ἢ ὁποῖα ἦτο τὸ ὄνειρόν του.

Ἡ πληρесеτέρα ἐκδοσις εἶναι ἡ τοῦ Πολυλά, περιέχουσα 22 στίχους, ἐνῶ ὅλαι αἱ ἄλλαι ἔχουν μόνον 16 στίχους, ἐλλειπόντων τῶν στίχων 1-2, 11-12, καὶ 19-20. Αἱ κυριώτεραι παραλλαγὰὶ εἰς τὸ κείμενον εἶναι αἱ ἀκόλουθοι :

Εἰς τὸν 13 στίχον (τῆς ἐκδόσεως Πολυλά), ὁ μὲν Πολυλάς γράφει : «Δυστυχησμένη συντροφία» ὁ δὲ Τομμαζέο : «Δυστυχησμένη συμφορά». Τὴν γραφὴν τοῦ Πολυλά

¹ Δ. ΣΟΛΩΜΟΥ.—Τὰ Εὐρισκόμενα. Κέρκυρα 1859, σ. 217.

² Δ. ΣΟΛΩΜΟΥ.—Ὡς ἄνω σ. 217.

³ Φύλλα «Αἰῶνος» 932, 933, 945, 948, κατὰ δημοσίευσιν τοῦ Μ. Π. Β. (πιθανώτατα τοῦ Μαρίνου Παπαδοπούλου Βρεττοῦ).

⁴ Τεῦχος Δεκεμβρίου.

⁵ Ἐξεδόθησαν ἐν Κερκύρᾳ τὸ 1852.

ἀκολουθοῦν καὶ ὁ Ζαμπέλιος, καὶ ὁ Βρεττός (εἰς τὸν «Αἰῶνα»). Ἡμεῖς νομίζομεν ὀρθοτέραν τὴν γραφὴν τοῦ Τομμαζέο, τροποποιουμένην ὅμως ὡς ἑξῆς: «Δυστυχησμένη! Συμφορά!». Ἐπίσης εἰς τοὺς στίχους 17-18 ὑπάρχει σημαντικὴ διαφορὰ γραφῆς. Οὕτω ὁ Πολυλάς γράφει:

Μοῦ ἔπανε πῶς μεσάνυχτα τὸν βάνουνε στὸ μνήμα
κι' ἐξέδωκα τὸ ροῦχο μου γιὰ τὸ στερνὸ του ἐνδύμα.

Ἐνῶ ὁ Τομμαζέο, ὁ Βρεττός (Αἰῶν) καὶ ὁ Ζαμπέλιος γράφουν:

Μοῦ εἶπανε πῶς μεσάνυχτα σὲ βάνουνε εἰς τὸ μνήμα
κι' ἐξέδωκα τὸ ροῦχον μου διὰ τὸ στερνὸ σου ἐνδύμα.

Ὁ Πολυλάς, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε τὴν τελευταίαν αὐτὴν γραφὴν, δὲν ἠθέλησε νὰ παραδεχθῆ ὅπως ἡ κόρη ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἀποθανόντα βοσκόν, ἀλλὰ τὴν μετέτρεψεν εἰς τρίτον πρόσωπον, δεδομένου ὅτι δὲν εἶχεν αὐτόγραφον τοῦ Σολωμοῦ εἰς τὸ ὅποιον νὰ μελετῆ πιστός. Νομίζομεν ὅμως ὅτι εἶναι φυσικωτέρα ἡ γραφὴ τοῦ Τομμαζέο, διότι ἔχει δημοτικωτέραν μορφήν, συνήθη εἰς τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια. Δεδομένου δὲ ὅτι εἰς τὸ ποίημα αὐτὸ καὶ εἰς μερικὰ ἄλλα τῆς πρώτης ποιητικῆς περιόδου του σκοπίμως ἔδωσε δημοτικὴν μορφήν διὰ νὰ τὰ καταστήσῃ ζωντανώτερα καὶ φυσικώτερα, δυνάμεθα νομίζομεν νὰ συναγάγωμεν ὅτι φυσικωτέρα εἶναι ἡ γραφὴ τοῦ Τομμαζέο, τοσοῦτον μάλλον καθόσον ἔζη ὁ Σολωμός ὅταν ἐδημοσιεύθησαν αἱ συλλογαὶ Τομμαζέο, Βρεττοῦ καὶ Ζαμπελίου καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ παρέμβῃ διορθῶν τὸ σφάλμα εἰς μίαν ἐκ τῶν συλλογῶν αὐτῶν.

Αἱ λοιπαὶ διαφοραὶ γραφῶν μεταξὺ τῶν τεσσάρων τούτων ἐκδόσεων εἶναι ἀσημαντοὶ καὶ δικαιολογοῦνται, ἐπαναλαμβάνομεν, ἀπὸ τὴν συνήθειαν τοῦ ποιητοῦ νὰ ἐπεξεργάζεται διαρκῶς τοὺς στίχους του. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἐξ στίχους οἱ ὁποῖοι προστίθενται εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Πολυλά, θὰ ἦτο παράτολμον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οὗτοι ἐπλάσθησαν εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ ἐκδότου, δεδομένης τῆς εὐσυνειδησίας μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Πολυλάς ἐπεμελήθη τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἔργων τοῦ φίλου του ποιητοῦ. Τὸ ὅτι οἱ στίχοι οὗτοι ἐλλείπουν ἀπὸ τὰς ἄλλας προγενεστέρως ἐκδόσεις δύναται ἴσως νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὴν συνήθειαν τοῦ Σολωμοῦ νὰ μὴ ἦναι ποτὲ ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὰ ἔργα του, ἀλλὰ νὰ προσπαθῆ νὰ τὰ τελειοποιήσῃ διαρκῶς ἐπιφέρων εἰς αὐτὰ τροποποιήσεις καὶ προσθαφαιρέσεις. Διόλου λοιπὸν ἀπίθανον οἱ ἐξ αὐτοῦ στίχοι νὰ προστέθησαν ἀπὸ τὸν ποιητὴν μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀνωτέρω συλλογῶν.

Τὸ ποίημα αὐτὸ ἀνεδημοσίευσεν ἀργότερα καὶ ὁ Πάσσοῦ εἰς τὴν συλλογὴν του¹ ὡς δημοτικόν. Τῆς συλλογῆς αὐτῆς ὑπάρχει εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις Μπενάκειον Βιβλιοθήκην, τὴν ἀποτελεσθεῖσαν ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ I. Ψυχάρη, ἀντίτυπον τοῦ ὁποίου

¹ ARNOLDUS PASSOW, Τραγούδια Ρωμαϊκά, Λειψία 1860 σ. 268.

ὄλαι ἀνεξαίρετως αἱ σελίδες εἶναι γεμάται ἀπὸ σημειώσεις γραμμέναις γαλλιστί, διὰ μολυβδίδος. Εἰς τὸ ποίημα τοῦτο ὁ Ψυχάρης σημειώνει ὅτι «τὸ ποίημα αὐτὸ δὲν εἶναι ἴσως τοῦ Σολωμοῦ, καίτοι εὐρίσκεται εἰς τὰ ἔργα του. Ὁ Σολωμὸς ἴσως θὰ τὸ περι-συνέλεξεν ἀπλῶς». (Ce poème n'est peut-être pas de Solomos, bien qu'il se trouve dans ses œuvres. Solomos l'aura peut-être simplement recueilli». Παρέθεσα καὶ τὸ γαλλικὸν κείμενον, διὸ πρέπει νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἡ φράσις δὲν μοῦ εἶναι σαφής. Τί σημαίνει ἀκριβῶς ἡ λέξις «recueilli» ἐδῶ; Πάντως ἡ ἔννοια τῆς εἶναι μεταφορικὴ καὶ θὰ σημαίνει ἢ «περισυνέλεξεν» ἢ «υἰοθέτησε», διότι αὐταὶ εἶναι αἱ δύο ἔννοιαι τῆς λέξεως ταύτης αἱ δυνάμεναι νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸ ποίημα αὐτό. Ἀλλὰ τί ἔννοεῖ μὲ τὴν λέξιν αὐτὴν ὁ Ψυχάρης; Ὅτι τὸ ἔκλεψεν ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὴν δημο-τικὴν ποίησιν; Αὐτὸ θὰ ἠδύνατο τις νὰ σκεφθῆ βλέπων ὅτι εἰς μερικοὺς στίχους τοῦ ποιήματος ὁ Ψυχάρης σημειώνει «δὲν εἶναι δημοτικοί». Ἀφῆνω εἰς ἀρμολιωτέρους τὴν ἐξήγησιν τοῦ γριφώδους τούτου σημειώματος τοῦ Ψυχάρη, καὶ ἔρχομαι εἰς τὴν ἐξέτασιν μερικῶν γενικωτέρων καὶ οὐσιαστικωτέρων ἀποριῶν καὶ προβλημάτων προ-κυπτόντων ἀπὸ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ποιήματος τούτου ὑπὸ τοῦ Τομμαζέο. Καὶ πρώτη ἀπορία εἶναι ἡ ἐξῆς: Ποίαν θέσιν ἔχει τὸ ποίημα αὐτὸ μέσα εἰς μίαν συλλογὴν καθαρῶς δημοτικῶν τραγουδιῶν; Ἀπὸ τὴν βασικὴν δὲ αὐτὴν ἀπορίαν προκύπτουν καὶ αἱ λοιπαί, ἥτοι: ἐγνωρίζεν ὁ Τομμαζέο ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ποιήματος τοῦ Σολωμοῦ; Ποῖος τὸ ἔστειλεν εἰς τὸν Τομμαζέο, ὁ ἴδιος ὁ Σολωμὸς ἢ κάποιος ἄλλος ἀπὸ τοὺς συνεργασθέντας εἰς τὴν σύνταξιν τῆς Συλλογῆς τῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν; Εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ θὰ προσπαθήσωμεν νὰ δώσωμεν ἀπαντήσεις ὅσον τὸ δυνατόν πιθα-νωτέρας, δεδομένου ὅτι δὲν ἔχομεν ἀσφαλεῖς πληροφορίες. Εἶναι βεβαιωμένον ὅτι ὁ Σολωμὸς συνειργάσθη εἰς τὴν συλλογὴν αὐτὴν τῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν, ἐπομένως φυσικὸν εἶναι νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι ἐν ποίημα ἰδικόν του δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τὸ προσφέρῃ ἄλλος πλὴν αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι ὅλοι οἱ ἄλλοι συνεργάται ἦσαν φίλοι του, γνωρίζοντες τὸν σοβαρὸν χαρακτῆρα τοῦ Σολωμοῦ, ὥστε νὰ μὴ ἀποτολμήσουν ἐν τοιοῦτον ἀστεῖον. Ἀλλὰ καὶ ἂν πράγματι εἶχε συμβῆ τοιοῦτον τι, δὲν θὰ ἐδυσκο-λεύετο ὁ νευρικός καὶ ὑπερυσταίσιθος Σολωμὸς νὰ προκαλέσῃ θόρυβον, τοῦ ὁποῖου θὰ εἶχε νομίζω περισωθῆ κάποια ἠχώ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει νὰ παραδε-χθῶμεν ὅτι πιθανῶς νὰ τὸ ἔστειλεν ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς. Ἀλλὰ γεννᾶται ἀμέσως ἡ ἀπορία: διατί νὰ κάμῃ τὴν πλαστοπροσωπίαν αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀπέ-χθειαν πρὸς πᾶν τὸ πλαστὸν καὶ ἀναληθές, ὁ ποιητὴς ὁ ὁποῖος ἀπέφευγε τὴν δημο-σιότητα τῶν ἔργων του καὶ ἠρνεῖτο νὰ δώσῃ αὐτὰ πρὸς δημοσίευσιν; Ἄν εἶχεν ἄλλα ἐλαττώματα ὁ Σολωμὸς, ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον ἦτο ξένον καὶ τελείως ἀγνωστον δι' αὐτὸν ἦτο ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ μεγαλομανία τῆς ἐπιδείξεως. Ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἐδέχθη νὰ παραστῆ εἰς τὴν τελετὴν τῆς στέψεως ἐν Κερκύρα, τὸ 1853, ὡς ποιητοῦ

ένος άσημάντου στιχοπλόκου συμπολίτου του¹, τοῦ Κανδιάνου Ρώμα, ὁ ποιητὴς ὁ ὅποῖος δὲν ἤλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας ἀσφαλῶς διὰ ν' ἀποφύγη τὸν ἐνοχλητικὸν θόρουβον τῶν τιμῶν αἱ ὅποια ἀνέμενον τὸν ἐθνικὸν ποιητὴν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἀπὸ φιλοδοξίαν ἐξηπάτησε τὸν Τομμαζέο καὶ τοῦ ἔστειλε πρὸς δημοσίευσιν ἰδικόν του ποίημα ὡς δημοτικόν. Ἄλλως τε μία φράσις τοῦ προοιμίου τὸ ὅποῖον προτάσσει ὁ Τομμαζέο εἰς τὴν ἰταλικὴν μετάφρασιν τοῦ ποιήματος τούτου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ μεταφραστὴς δὲν εἶχεν ἐξαπατηθῆ, ἀλλ' ἤξευρεν ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ δημοτικῷ τραγουδιῷ. Ἴδου πῶς ἀρχίζει τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ποιήματος ὁ Τομμαζέο :

«Ὁ ἀγαπητικὸς ἐδῶ εἶναι βοσκός. Ἀρκαδικαὶ ἀναμνήσεις. Ἀλλά, καίτοι πρόκειται περὶ ἔργου τέχνης, ἐν τούτοις ἡ τέχνη αὐτὴ ἔχει τὴν γένεσιν τῆς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν τοιαύτην (la tiene del greco) : ἀπλῆ, ὄχι κοινή».

Ἀπὸ τὴν φράσιν αὐτὴν νομίζομεν ὅτι δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι ὁ Τομμαζέο ἐγνώριζεν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ δημοτικῷ τραγουδιῷ, ἄρα ἐν γνώσει προέβη εἰς τὴν δημοσίευσιν του εἰς τὴν Συλλογὴν τῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν. Ἀλλὰ διὰ ποῖον λόγον; Ἴδου τί θὰ μείνη, νομίζομεν, μυστήριον, ἐκτὸς ἂν ἡ ὑπάρχουσα εἰς Φλωρεντίαν ἀλληλογραφία τοῦ Μουστοξύδη καὶ ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Τομμαζέο ἡ εὐρισκομένη εἰς χεῖρας τοῦ κ. Ἀριστ. Βαλαωρίτου, ἀπογόνου τοῦ Αἰμυλίου Τυπάλδου, ρίψουν φῶς ἀποκαλυπτικόν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀνάλυσις τοῦ Σολωμικοῦ ποιήματος ἀπὸ τὸν Τομμαζέο, ὁ ὅποῖος γράφει :

«Οἱ τέσσαρες πού φέρουν τὸ φέρετρον, τὰ ξύλα πού τρίβουν κάτω ἀπὸ τὸ βῆρος τοῦ ἀγαπημένου κορμιοῦ, ἐκεῖνος ὁ οἰωνὸς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου τὸν ὅποιον ἐπανάλαβε τὸ βουνὸ μὲ ἤχον φρίκης, τὸ ροῦχο τῆς πού ἐκείνη προσφέρει ὡς τελευταῖον δῶρον, οἱ βραχίονες οἱ ἀγκαλιασμένοι μέσα εἰς τὸν τάφον ὅπου ἐκείνη ἐλπίζει νὰ κατεβῆ τόσον γρήγορα ὥστε νὰ εὔρη τοὺς ἀγαπημένους βραχίονας ἄλωτους ἀκόμη ἀπὸ τὴν ὑγρασίαν τοῦ τάφου, ὅλα αὐτὰ συγκινοῦν τὴν καρδίαν περισσότερο ἀπὸ κάθε μοιρολόγι. Καὶ ἐπειδὴ ἐνέχει μὴ προσποιητὴν τρυφερότητα, διὰ τοῦτο μοῦ ἀρέσει ἡ ἐρώτησις τὴν ὁποῖαν οὗτοι κάνουν σιμὰ εἰς τὴν πηγὴν : «ποῖος ἀπ' ἐμᾶς περισσότερο θὰ ζήση ;», ἡ ὁποῖα φαίνεται χονδροειδής, ἀλλὰ δὲν εἶναι, διότι ὑπονοεῖ «ποῖος ἀπὸ τοὺς δύο μας, ὁ δυστυχής, θὰ ἐπιζήση».

Τὸ ποίημα αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ μόνον Σολωμικὸν ἔργον τὸ ὅποιον ἐδημοσιεύθη ὡς δημοτικὸν τραγοῦδι. Εἰς δύο ἀκόμη συλλογὰς Δημοτικῶν Τραγουδιῶν συναντῶμεν τοιαῦτα. Καὶ ὁ μὲν Γερμανὸς Πάσσου δὲν ἔκαμε τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ τὰ ἀντιγράψῃ ἀπὸ τὰς παλαιότερας συλλογὰς Τομμαζέο καὶ Ζαμπελίου, ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὅποιον εἶναι ἀκατανόητον καὶ προκαλεῖ τὰς αὐτὰς ἄνευ ἀπαντήσεως ἀπορίας τὰς ὁποίας ἀνεπτύ-

¹ ΠΑΝΔΩΡΑ 1853 Ὀκτωβρίου 15.

ξαμεν άνωτέρω, εΐναι ότι ό Ζαμπέλιος εύρίσκετο εις τήν Κέρκυραν κατά τήν έποχήν πού έζη εκεί ό Σολωμός, ότι τó βιβλίον του έτύπωσεν εις τήν Κέρκυραν κατά τó 1852, ότε ήτο έν τή άκμή του άκόμη ό Σολωμός. Πώς λοιπόν εξηπατήθη και έδημοσίευσεν ώς δημοτικόν εις τήν συλλογήν του όχι μόνον τó άνωτέρω αλλά και δύο άλλα άκόμη: «Πές μου θυμάσαι, άγάπη μου...» και «Ό Άνθός ζητεί τήν άδελφήν του Αύγουλα»¹; Πόθεν έλαβε τά ποιήματα αυτά ό Ζαμπέλιος; Δέν φαίνεται νά εύρίσκετο εις φιλικάς σχέσεις με τόν Σολωμόν², τουλάχιστον δέν άνήκεν εις τόν κύκλον τών οικείων του εις τήν Κέρκυραν. Ίσως λοιπόν νά έπηρεε τά ποιήματα αυτά από τήν συλλογήν ή όποια έξεδόθη τó 1843 υπό τόν τίτλον: «Μάϊος», όπου δημοσιεύονται άκριβώς τά τρία αυτά ποιήματα. Πάντως τó γεγονός εΐναι ότι τóσην διάδοσιν είχον τά ποιήματα του Σολωμού, τά όποια εκυκλοφόρουν εις χειρόγραφα, ώστε κατήντησαν νά γίνουν λαϊκά, νά μη ξεχωρίζωνται από τά δημοτικά, μαζύ με τά όποια και έτραγουδοϋντο. Και αύτή ίσως εΐναι ή εξήγησις τής καταχωρήσεως των εις συλλογάς δημοτικών τραγουδιών, δεδομένου ότι δέν τά είχε τυπώση με τó όνομά του ό Σολωμός. Δέν εΐναι δέ άπίθανον νά εύχαριστεΐτο και ό ίδιος ό ποιητής βλέπων δημοτικοποιηθέντα τά ποιήματά του.

Ό Ψυχάρης, εις μίαν διάλεξίν του περι Σολωμού τήν όποίαν έκαμε γαλλιστί εις τó Παρίσι τήν 17 Μαρτίου 1907, γράφων περι τών ποιημάτων του Σολωμού πού έξελήφθησαν από διαφόρους εκδότας ώς δημοτικά, προσθέτει: «Γελάτε; Άλλά δέν έφταιγαν αυτοί—γιατί τά τραγούδια αυτά γίνηκαν δημοτικά! Ό Σολωμός περνούσε έτσι στην κατάστασι του άνόνημου ποιητή. Εΐναι ίσως ή μεγαλείτερη δόξα πού μπορεί νά τύχη σ' ένα ποιητή, όπως εΐναι για κάθε συγγραφέα ή ασφαλέστερη τιμή νά έπαναλαμβάνουν τās ιδέας του χωρίς νά τó ξέρουν, και κάποτε μάλιστα όταν τόν πολεμοϋν».

Τó περίεργον εΐναι ότι ό Ψυχάρης εις τās σημειώσεις, τās όποιās παραθέτει εις τó αντίτυπον τών Δημοτικών Τραγουδιών του Πάσσοου, εις τó ποίημα «Ό Άνθός και ή Αύγή» (τό όποϊον δέν εΐναι άλλο παρά τó γνωστόν τραγούδι «Τά δύο άδέλφια» από τόν «Λάμπρον») σημειώνει αύτó ως δημοτικόν, εις έν δέ τετράστιχον σημειώνει «Σολωμός».

Σχετικώς με τήν έκδοσιν του ποιήματος αυτού από τόν Ζαμπέλιον, πρέπει νά σημειώσωμεν ότι έλλείπουν από αύτήν τά 4 πρώτα τετράστιχα, καθώς και τά τετράστιχα 12-13, 21-35 και 37-39, ύπάρχουν δέ και αί εξής σημαντικαί διαφοραί: εις τó τετράστιχον 5 γρ. πλακώνει τή γή, άντί ξαπλώνει στη γή—εις τó τετράστιχον 6 γρ. μακρú κυπαρίσσι, άντι ψηλό κυπαρίσσι—εις τó τετράστιχον 8 γρ. μίαν άλλη φωνή,

¹ ΣΠ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ.—Άσματα Δημοτικά τής Ελλάδος, Κέρκυρα 1852 (βλέπε σ. 756, 746 και 751).

² Όπως φαίνεται από τās κατά του Σολωμού επιθέσεις του Ζαμπελίου εις τήν μελέτην του: «Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδω» Άθήνα 1859.

ἀντι μία ἄλλη φωνή — εἰς τὸ τετράστιχον 9 γρ. νὰ πάη νὰ τῆ βρῆ, ἀντι κατὰ τὴν Αὐγῆ, εἰς τὸ τετράστιχον 11 οἱ 3 τελευταῖοι στίχοι ἔχουν οὕτω : κί' ὀλοῦθε κυττάζει — καὶ δίχως νὰ κράζη — δὲν μένει στιγμή, καὶ εἰς τὸ τετράστιχον 36 γρ. τὸ βγάνει, τὸ βάνει, ἀντί: τὸ βγάνει, τὸ βάνει.

Καὶ τὸ ἄλλο ποίημα τὸ δημοσιευμένον ἀπὸ τὸν Ζαμπέλιον ἔχει πολλὰς διαφορὰς ἀπὸ τὸ κείμενον τὸ ὁποῖον ἔχει δημοσιεύσῃ ὁ Πολυλάς. Οὕτω εἰς τὸν 1 στίχον γρ. τὴν εὐμορφῆ παιδοῦλα ἀντι ἐκείνη τὴν παιδοῦλα, οἱ στίχοι 9 καὶ 10 λείπουν ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν Ζαμπελίου, ὁ στίχος 14 ἔχει εἰς τὴν ἔκδοσιν Ζαμπελίου οὕτω : μοσκιαῖς καὶ νεκρολούλουδα, τριαντάφυλλα καὶ ρόδα, ἀντί: γιούλια, μοσκοῦλαις καὶ γαντζιαῖς, τριαντάφυλλα καὶ ρόδα καὶ ὁ στίχος 15 γρ. πὸν ἴλάμψαν σὰν ἀστέρια, ἀντί: πὸν ἴφέγγαν σὰν ἀστέρια, μετὰ τὸν στίχον δὲ 18 ὅλον τὸ ὑπόλοιπον ποίημα εἶναι τελείως διάφορον εἰς τὴν ἔκδοσιν Ζαμπελίου, ὅπου ἔχει ὡς ἐξῆς :

Ἄσπρα λουλούδια, κίτρινα τοῦ κάνανε στολίδια,
λουλούδι' ἄσπρα καὶ κίτρινα πὸν τᾶχε μάσει ἡ ἴδια.
Ἐτρεχε κ' ἔσκουζε βραχνὰ «μπέ, μπέ, μπέ, μπέ» φωνάζει,
πάλε «μπέ, μπέ» πάλε «μπέ, μπέ καὶ τὴν κυρά του κρᾶζει.
Μὲ τὸ κουδοῦνι στὸ λαιμὸ τὰ γρέμπανα περπάτει,
«ντίν, ντίν, ντίν, ντίν» κουδούνιζε στὸ νεκρικὸ κρεβάτι.
Ἔτσι τὴν εἶδα, ἀγάπη μου, τὴν εὐμορφῆ παιδοῦλα,
ὁποῦχε στὰ ξανθὰ μαλλιά νιοθέριστη μερτοῦλα,
ὁποῦχε σὰν παρθενικὸ τριοντάφυλλο στὸ στόμα
κ' εἶχε τὰ μάτια γαλανὰ σὰν τοῦρανοῦ τὸ χρῶμα.

Τὰ ὀλίγα αὐτὰ παρεθέσαμεν ὅχι διὰ νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸ δύσκολον θέμα τῆς μελέτης τῶν διαφόρων Σολωμικῶν γραφῶν, θέμα ξένον πρὸς τὴν ἀνακοίνωσιν ταύτην, ἀλλὰ διὰ νὰ ὑποστηρίξωμεν τὴν γνώμην ὅτι τὰ ποιήματα αὐτὰ δὲν ἔδωκε πρὸς δημοσίευσιν ὁ ἴδιος ὁ Σολωμός, διότι ἐν τῷ αὐτῇ περιπτώσει δὲν θὰ παρουσιάζοντο τόσον μεγάλαι διαφοραὶ κειμένων, ἀλλὰ τὰ συνέλεξαν οἱ ἐκδόται των εἴτε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ εἴτε ἀπὸ χειρόγραφα ἄτινα πολυάριθμα ἐκυκλοφόρουσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην.

Ἦδη προτοῦ περατώσωμεν τὴν ἀνακοίνωσιν ταύτην ἔχομεν νὰ προβάλωμεν μίαν ἀκόμη ἀπορίαν, ἡ ὁποία μᾶς ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν μελέτην τοῦ τόμου τῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν τοῦ Τομμαζέο. Μέσα εἰς τὰς σελίδας αὐτοῦ ὑπάρχουν πλεῖστα δίστιχα ἀναμφιβόλως Ζακυνθίας προελεύσεως. Εἰς ἑβδομήκοντα μάλιστα ἐξ αὐτῶν ὁ ἴδιος ὁ Τομμαζέο σημειώνει τὴν τῷ αὐτῇ προέλευσίν των. Ὑπάρχουν ὅμως ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διάφορα μονόστιχα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ἀναγνώστης νομίζει ὅτι εὐρίσκεται πρὸ στίχων Σολωμικῶν. Νὰ ᾔηται τάχα ὑποβολὴ ἢ πραγματικότης; Προτιμῶ ἀντι ἀπαντήσεως εἰς τὸ δύσκολον ἐρώτημα νὰ παραθέσω μερικοὺς ἀπὸ τοὺς στίχους αὐτούς :

Τὰ μάτια λένε τῆς καρδιάς : καρδιά γιατί ἔχεις θλίψη ;
 Ὁ οὐρανὸς κ' ἡ ἔρημιὰ λυποῦνται τὰ κακά μου.
 Ποιά μαύρη πέτρα τοῦ γιालοῦ εἶναι δίχως χορτάρι ;
 Πράσινη πέτρα τοῦ γιालοῦ, δακτυλιδιοῦ πετράδι.
 Γαλάζια πέτρα τοῦ γιालοῦ, μαλαματένια βοῦλα.
 Μαῦρα μαλλιά καὶ ξέπλεγα, τσῆ πλάτες σου ριμμένα.
 Τί μάγεμμα ! Τί θάλασσα τὴν ἔφεραν κοντά μου !
 Ἡ θάλασσα ἀνταρεύεται, μαλώνει μὲ τὸ βράχο.
 Μὲς τὴν καρδιά μ' ἐλάβωσε, ὅθεν κι' ἂν εἶχε φλέβα.
 Εἶναι νερὸ τρεχοῦμενο ποῦ πάει καὶ δὲν γυρίζει.
 Ἄσε τὸ μῦλο κι' ἄς βογγᾷ καὶ τὸ νερὸ κι' ἄς τρέχει.
 Γιατί τὸ στόμα δὲ μιλεῖ, τὸ χέρι δὲν ἀπλώνει.
 Γιὰ πές μου, ἀγαπημένη μου, μὴ μ' ἔχεις στὴν καρδιά σου ;
 Σ' ἐσὲ τὸν πόθο μου ἔρριξα, ἀγγελικὸ κορμάκι.
 Ποτέ σου, κακοθάνατη, δὲ μοῦπες μιὰν ἀλήθεια.
 Τί μὲ τηρᾷς καὶ κρύβεσαι σὰν τὴν ὄχητ' ἀστὸ βάτο ;
 Τὰ μάτια σου ἔχουν ἔρωτες καὶ τὰ μαλλιά σου μάγια.

Χωρὶς νὰ θέλω νὰ ἐπιηρεάσω κανένα, ἐν τούτοις τολμῶ νὰ ὁμολογήσω ὅτι, ὅταν διὰ πρώτην φορὰν ἐδιάβασα τὰ μονόστιχα αὐτά, ἄθελα ὁ νοῦς μου ἐπῆγε εἰς τὰ μαργαριτάρια ἐκεῖνα ποῦ μᾶς ἀφῆκε εἰς ἀποσπάσματα ὁ Σολωμός. Καὶ τὴν γνώμην μου αὐτὴν συνεμερίσθησαν ἐκλεκτοὶ λόγιοι καὶ ποιηταὶ εἰς τοὺς ὁποίους ἐξωμολογήθην τὴν σκέψιν μου αὐτὴν. Ὑπάρχουν μάλιστα μερικὰ ἐξ αὐτῶν ὁμοιάζοντα καταπληκτικῶς πρὸς ἀντίστοιχα Σολωμικά, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ στίχος.

ποιὰ μαύρη πέτρα τοῦ γιालοῦ εἶναι δίχως χορτάρι ;

ὁ ὁποῖος ἔχει μεγάλην ὁμοιότητα μὲ τὸν γνωστὸν Σολωμικὸν στίχον :

ἡ μαύρη πέτρα δλόχρυση καὶ τὸ ξερὸ χορτάρι.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁμως δύνανται, νομίζω, νὰ ὑποστηριχθοῦν καὶ αἱ δύο ἀντιθετοὶ ἀπόψεις : δηλαδὴ ὅτι τὰ ἀνωτέρω μονόστιχα εἶναι Σολωμικά ἢ ὅτι ἀπεναντίας εἶναι δημοτικά, δημιουργήματα τοῦ λαοῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐνεπνεύσθη ὁ Σολωμός. Διότι

εἶναι γνωστὴ ἡ λατρεία τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, τὸ ὁποῖον συνέλεγεν ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ἀντέγραφε καὶ ἐμελέτα, ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ αὐτὸ εἰς τὴν ποιητικὴν του δημιουργίαν. Δὲν εἶναι ὅμως ἀβάσιμον νὰ ὑποστηριχθῆ ἐπίσης ὅτι ἡ Σολωμικὴ ποίησις, τοῦλάχιστον ἡ τῆς πρώτης περιόδου (τῆς Ζακυνθίας) εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ, ἡ ἔκφρασις μιᾶς λαϊκῆς ἰδέας, δουλευμένης ἀπὸ τὸ ἀριστοτεχνικὸν χέρι ἐνὸς μεγάλου ποιητοῦ. Κατὰ συνέπειαν ὁ κριτικὸς ὁ ὁποῖος θὰ κληθῆ νὰ γνωματεύσῃ περὶ τῆς Σολωμικῆς πατρότητος ἢ μὴ στίχων τινῶν θὰ εὔρεθῆ πρὸ σοβαροτάτου διλήμματος, μὴ δυνάμενος νὰ διακρίνῃ καὶ ξεχωρίσῃ εὐχερῶς καὶ εὐκρινῶς τί ἀνήκει εἰς τὸν λόγιον τεχνίτην καὶ τί εἰς τὸν ἐμπνευσμένον λαόν. Ἔτσι ἐγεννήθη καὶ τὸ Ὀμηρικὸν ζήτημα. Καὶ ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου συγχέονται τὰ ὅρια ὥστε νὰ καθίσταται δύσκολος, ἂν μὴ ἀδύνατος, ἡ διάκρισις των, ἐκεῖ εὐρίσκεται ἡ πραγματικὴ ἔμπνευσις, ἡ ἀληθινὴ ποιητικὴ πνοή, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα οὐδέποτε ἔλειψαν ἀπὸ Σολωμικὴν παραγωγὴν.
